

'היהדות האקסוטית' 'ו'היהדות המתקדמת'

יהודי צפון-אפריקה בעיתונות היהודית בגרמניה
בראשית המאה ה־19

משה צימרמן

לודוויג פיליפסון, הדרשן ולוחם האמאנציפאציה מגרמניה, הותקף בחריפות על־ידי שד"ל, בגלל דעותיו הרפורמיות, באלה המילים:

ואיך לא ילעגו האנשים ההמה לדברי פיליפסון, המבקש מהם שלא יבטלו את המילה? והוא אינו אומר להם שימולו את בניהם מפני שהיא מצוות האל, אלא מפני שהיא אות וסימן אחדות באומתנו. ולמה יכרות האשכנזי ערלת בניו כדי שיהיו דומים ליהודים אשר באזיאה ובאפריקה, הנחשבים בעיניו כבהמות?¹

נדון אך בהיבט אחד בדברי איש חוכמת־ישראל האיטלקי: תוך כדי ניסיון לבחון את טיבה של היהדות הרפורמית הוא משתמש באלמנט־מבחן, שהוא יהדות אסיה ואפריקה. ההשוואה בין היהדות הגרמנית (האשכנזית) ליהדות האסייתית־אפריקאית סייעה לשד"ל להוכיח את צידקת גישתו. דרך זו של בחינת קיבוצים שונים בישראל, אלה כנגד אלה, אגב ויכוח על הגדרות או על דרכים ביהדות, נעשית רווחת משעה שמתחילים להתחבט במושג היהדות החילוני ובהגדרתו, דהיינו מסוף המאה הי"ח. במסגרת זו נדירה יחסית האנאלוגיה בין היהדות של מרכז אירופה ומערבה ובין היהדות של ארצות האיסלאם, שחיתה, לפחות עד תום השליש הראשון למאה הי"ט, כספירה תרבותית ופוליטית זרה ליהודי אירופה הנוצרית. באנאלוגיה זו יש עניין מיוחד משני טעמים:

א. המידע על יהדות ארצות האיסלאם, והדברים אמורים במחקר המודרני של חברות היסטוריות, מועט יחסית, ועל־כן יש בדיון המשווה, פרי יוזמת יהודי אירופה דאז, ברכה רבה. יהודי אירופה שאלו שאלות על אודות החברה היהודית בעולם המוסלמי, אשר חברה זו לא העמידה לפני עצמה בנסיבות חייה באותו פרק־זמן.
ב. אנאלוגיה זו מחדדת במיוחד כל ניסיון להגדרה עצמית של היהדות, בגלל עצם ההשוואה של קצוות קוטביים: יהדות גרמניה ויהדות ארצות האיסלאם כמאה הי"ט עמדו, לפי מונחים אירופיים, בשני קצות הרצף של מסורת ושינוי, של חברה מסורתית וחברה מודרנית. הניגוד החרیف לכאורה בין היהדות ה'מתקדמת' ובין היהדות

1 אגרות שד"ל (קראקא תרנ"א) עמ' 1333, אל א' דילברמן, 11.3.1858 (וכן ב־*L'univers Israelite* III, 1858, p. 448)

ה'אקסוטית' צריך היה בשעתו לתת תשובה על השאלות הנוצרות, ומכאן חשיבותו בעיני ההיסטוריון.

במאמר זה אפנה את תשומת-הלב לאותה יצירה ספרותית שהיא מעין מקלט-כולל למידע, לעמדות, ליצירה המדעית, לעניינים פופולאריים ולרכילות — הלא היא העיתונות. העיתונות היהודית-גרמנית כוללת אוצר בלום של מידע בהיקף רחב יותר מכל עיתונות יהודית אחרת באותה תקופה, ויתרונה בכך שהיא מוסרת מידע זה בטרם היות עיתונות יהודית מבוססת בארצות אחרות. רוב כתיבה העת היהודיים לפני 1840 יצאו-לאור בגרמניה, ומתחריהם ה'כבדים' — בצרפת ('ארכיב ישראליטי') ובאנגליה ('ג'ואיש כרוניקל') — הופיעו רק בשנת 1840 ו-1841.

שילוב זה — העיסוק בהגדרה-העצמית של היהדות עם העדיפות של העיתונות היהודית-גרמנית — מגביל את פרק-הזמן הנדון במאמרי למחצית הראשונה של המאה ה'י"ט. פרק-זמן זה נחלק לשניים: הראשון — תקופת הגישושים של יהדות גרמניה המסתכלת באספקלריה האסייתית-אפריקאית. זו מסתיימת בראשית שנות השלושים, עם התחלת ההשתלטות של מעצמה אירופית, צרפת, על חלק מועט מן העולם המוסלמי בצפון-אפריקה; והשני — שנות ההיכרות עם העולם הזר עד עלילת דמשק (1840), זה האירוע שמשך את תשומת-ליבה של היהדות האירופית כולה אל היהודים הנשכחים בארצות האיסלאם.

לצורך הדיון לוקט החומר מתוך עיתונים שנוסדו לפני שנת 1840. המאמרים בעיתונים אלה מאפשרים ניתוח מקיף למדי של הבעיה המרכזית: כיצד נראית היהדות 'האקסוטית', 'המקורית', בעיני היהדות 'המבוססת', 'המתקדמת', ואיזה תפקיד ממלאת ההסתכלות של זו באספקלריה של זו?¹ בעיתונות זו מרובות הסקירות

2 אציין את העיתונים שמהם אפשר לשאוב מידע בעל משמעות, אם כי לא בכל מקרה מידע מקיף ביותר:

א. *Sulamith* (שולמיית): המוקדם בין העיתונים היהודיים בשפה הגרמנית; נוסד בשנת 1806 בדסאו ונערך בידי דוד פרנקל ויוסף וולף. עיתון זה — ממשיכו של 'המאסף', המשכילי-ראדיקאלי בנוסח מנדלסון — התקיים עד 1833.

ב. *Jedidja* (ידידיה): הופיע בשנות 1817-1831, אחת לחצי-שנה, בעריכת י' הינמן; לאחר הפסקה הופיע שוב מ'1839 עד 1841.

ג. *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (העיתון הכללי ליהדות): שבועון רב-מוניטין; נוסד בשנת 1837 בכרלין, בידי לודוויג פיליפסון, ונשא אופי ליבראלי מתון. לעיתון היה סגל-כתבים ענף והוא נערך בצורה מודרנית יחסית. המידע שבו, גם לענייננו, מרובה ביותר.

ד. *Der Orient* (המזרח): שבועון שיצא-לאור בלייפציג בשנות 1840-1851, בעריכת יוליוס פייסט, לרופסור ללשונות מזרחיות באוניברסיטה. עיתון זה היה משכילי-מדעי, אך מתון ונייטראלי ככל האפשר בין אורתודוקסיה לרפורמה; עיקר חשיבותו במוספו לספרות.

ה. *Israelitische Annalen* (רשומות ישראליות): שבועון; יצא-לאור בשנות 1839-1841 בפראנקפורט-על-נהר-ריין, בעריכת ההיסטוריון יוסט, חברו של פיליפסון ועמיתו לדעה.

3 כל העיתונים שיצאו-לאור עד ראשית שנות הארבעים היו לא-אורתודוקסיים. רק ב'1842 יצא-לאור העיתון האורתודוקסי הראשון בגרמנית, *Sabbathblatt*, בעריכת הרב ילינק; ואלו העיתון החשוב הראשון של האורתודוקסיה, *Der Treue Zionswächter*, הופיע רק בשנת 1845. העיתונים האורתודוקסיים הנ"ל אינם נדונים במאמרי, מפני שהם חורגים מתחום הזמן של עיוננו.

הכלליות על מצב היהודים ובהן נתונים סטטיסטיים, ורבים הם הציטוטים מתוך ספרי-מסעות שנכתבו בידי לא-יהודים והיו פופולאריים בימים ההם.⁴ המאמר דן ביהודי צפון-אפריקה. אמנם יהדות 'אקסוטית' מצויה גם באזור הקרוי בימינו המזרח התיכון או הרחק מזרחה. יהדות זו היתה ידועה יותר, בהיותה רובה בתחום השפעתה של האימפריה העות'מאנית ומרוכזת סביב ארץ-ישראל, שהיתה מסוף של הגעגועים וגם של התרומות של יהודי אירופה. ואלו יהדות צפון אפריקה היתה בעיני יהודי אירופה שונה באופיה מיהדות אסיה ונחשבה לאקסוטית כל כולה. הידיעות בעיתונים בנושא דיוונו הן משני סוגים: (א) ידיעות קצרות אקטואליות על הנעשה בארצות ובערים בצפון-אפריקה, בדומה לידיעות על קיבוצים יהודיים אחרים בעולם; (ב) כתבות מקיפות על בעיה, על קהילה אחת או על יהדות צפון-אפריקה בכללה, סקירות שלפעמים היו תרגום או תקציר של פרק מספר-מסעות, ולפעמים סקירה של העורך או של כתב, או דיווח ישיר מהמקום. לענייננו יש משקל רב יותר לסוג הידיעות השני. אם לא כמונוגרפיות על יהודי צפון-אפריקה (שוראקי, זעפרני, שטאל) הרי אפשר היה לצפות כי בביבליוגרפיות בנושא הנדון זו מאת חיים י' כהן וצבי יהודה ומאת אברהם הטל⁵ יהיה דיון שיטתי במידע המופיע בעיתונות היהודית הגרמנית, לפחות בסוג השני האמור. ואולם מידע זה נוצל אך מעט: כמה עיתונים לא אוזכרו כלל; ולגבי עיתונים אחרים, הרי הבדיקה שנעשתה אינה יסודית דיה, ולא כאן המקום להאריך בזה.⁶ מכל מקום, הכנת רשימה ביבליוגרפית מפורטת מתוך העיתונות היהודית-גרמנית, שתציין ערכים בתחום הנדון ותשלים את החסר, היא משימה שמחבר דברים אלה נטל על עצמו כשלב הכנה הכרחי למיזוי מקור-מידע רב-חשיבות זה.

אעבור עתה לעיתונות עצמה, לשאלות שהציגה ולתשובות שהיא עשויה לספק על השאלות שהוצגו לעיל. ואפתח בעיתונים שהחלו להופיע לפני שנת 1830. עיתונים

- 4 לעניין תיאור היהודים בסיפורי-המסעות מאת אנשי אירופה הרי נעשה שימוש בשישה מתוך עשרים ספרי-מסעות ומעלה, שיצאו בתקופה הנדונה כאן. והשווה רשימה ביבליוגרפית למאמרו של א' בשן, 'יהודי המגרב כגורם יצרני ומצליח לפי תיאוריהם של נוסעים אירופאים בין המאות ה-11-13', ידיעות האיגוד העולמי למדעי היהדות, 14-15, תשל"ט, עמ' 11-13. וראה שם על ספרי-מסע לפי שמות המחברים הבאים: J. Davidson, 1835; A. Brooke, 1831; Beauclerk, 1828; J.G. Jackson, 1817; Pneckler Muskan (Semilasso), 1837; J. Riley, 1817.
- 5 חיים י' כהן וצבי יהודה, יהודי אסיה, אפריקה והמזרח התיכון, 1860-1971, ירושלים תשל"ו; אברהם הטל, יהדות צפון אפריקה, ביבליוגרפיה, ירושלים תשל"ג.
- 6 מן העיתונות הגרמנית המוקדמת נעשה שימוש דל ב-*Allgemeine Zeitung des Judenthums*, ושימוש יותר שיטתי ב-*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, שהחל לצאת רק בשנת 1852. לא נעשה שימוש בעיתון *Orient*, בעריכת פירסט, אשר הקדיש מקום רב דווקא ליהדות ארצות האיסלאם. ביבליוגרפיה של הטל מאוזכרים מן העיתון הכללי, למשל, מאמר משנת 1839 מאת פירסט על יהדות אסיה ואפריקה; מאמר משנת 1843 על יהודי אלז'יריה; סידרת מאמרים משנת 1839 על יהודי מארוקו — כל אלה מופיעים כפריטים 3369, 504 ו-5400 ביבליוגרפיה הנ"ל. אולם ניתן היה להוסיף במדורים אלה (כללי, אלג'יריה, מארוקו) פריטים נוספים, וחובה היה לשים לב לכך שפריט 504 הוא חלקו השני של מאמר, שחלקו הראשון לא צויין.

אלה ביטאו את עמדותיהם של היהודים הבלתי־אורתודוקסים והם נועדו בראש וראשונה לפירסום מאמרים פרוגרמאטיים ומדעיים. לכל היותר הביאו בשוליי־הדברים חדשות ופכים קטנים. במסגרת זו, בה נדונו הנושאים המובהקים של ההשכלה האירופית או של חוכמת ישראל, לא היה מקום רב להשוואה עם היהדות הלא־אירופית. מהיבטים חברתיים ופוליטיים היתה הגישה אירופוצנטרית מובהקת; ומהיבטים תיאולוגיים־פילוסופיים היתה הגישה קוסמופוליטית־אוניברסאלית. ואף־על־פי־כן נמצא כאן דיון ביהדות 'האקסוטי', ובמיוחד הצפון־אפריקאית. אפשר להפליג ולומר שכאשר כבר נעשתה השוואה בין היהדות הגרמנית ליהודיות אחרות, לא זכתה היהדות האירופית שמחוץ לגרמניה לייצוג גדול מזה של היהדות הלא־אירופית!

העתון 'שולמית' הביא ב־15 שנותיו הראשונות עשרה מאמרים וקטעי־חדשות על יהודי צפון־אפריקה בתקופה שלאחר ימי־הביניים. ידיעה 'מזרחית' ראשונה מופיעה בו רק בשנת 1809,⁷ ובשנת 1811 מופיע תיאור המסע של ג'קסון,⁸ שבו מוזכרים היהודים. אך החיבור החשוב ביותר לענייננו הוא המאמר מאת שלמה לויזון מפראג, שנתפרסם בשנת 1812.⁹ לויזון סוקר את תולדות יהודי צפון־אפריקה מימי ראשיתם, חולק מחמאות לתרבות העברית הגבוהה, לביטחון היחסי, למעמד הכלכלי של יהדות זו, המשגשג יחסית, ואף דן בעניינים מחיי קהילות מיוחדות: תוניס, אלז'יר, אוראן, פאס והרי־האטלס. בהתחלת דבריו הסביר לויזון מה הניעו לכתוב ולחקור בנושא זה: כשם שבעיני האירופים שימשה אפריקה המזורה מעין מפתח להבנת האדם, כך הם יהודי־אפריקה בעיני יהודי־אירופה.¹⁰ על הקשר היהודי הוא אומר במפורש: 'אבל גם חוקרי ההיסטוריה היהודית מגלים שרשרת אחת הקושרת את כולם ... צריכים לשים־לב במיוחד לארצות אלה, מפני שכבר בעבר הרחוק הן קלטו קהילות יהודיות חשובות ביותר, הנמצאות כהן עד היום'.

ועתה — תיאור הקהילות: 'בתוניס, עיר־הבירה של מחוז בשם זה, גרים ברובע מיוחד כעשרת אלפים יהודים. יש להם 8 בתי־כנסת, והם שולטים על המסחר בבדים, במשי ובזהב, שהם מייבאים בעיקר מאיטליה. הם משרתים בכך את חצר הדיי, המשלם להם תמורת אספקת סחורות אלה במונופול חכירה של שעה ועור...'

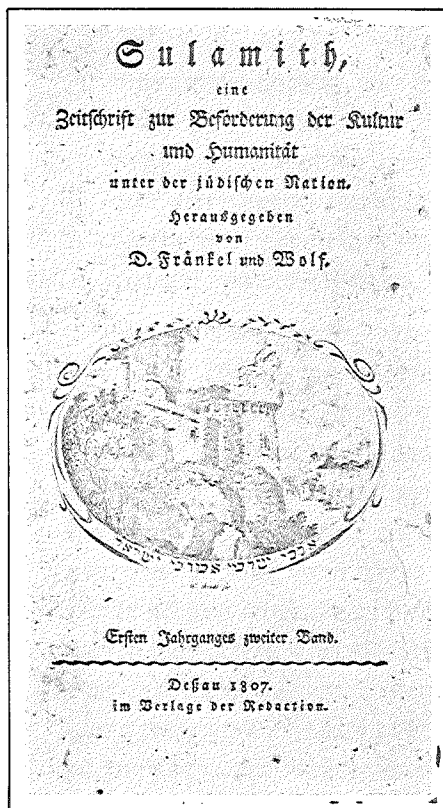
בעיר־הבירה אלז'יר יש כ־15 אלף יהודים. כבשאר ארצות הברברים הם גרים ברובע מיוחד, והם סוחרים בכל ענפי־הסחר המרובים של אלז'יר. מכיוון

⁷ *Sulamith*, (1809) Bd. 2, p. 248

⁸ *Ibid.* (1811), p. 351 השווה לפריט 564 אצל הטל; המאמר הופיע בעיתון בשנת 1811, דהיינו שש שנים לפני הופעת הספר שממנו הוא מצוטט. ההסבר היחיד לכך, לדעתי, הוא שהיתה הוצאה מוקדמת של הספר, לא־ידועה לנו.

⁹ *Ibid.* (1812) Bd. 1, p. 255-270

¹⁰ גם המקורות שעליהם הוא מסתמך הם אותם מקורות המתארים את צפון־אפריקה באופן כללי: Dapper, Langier, Saint Gervais

'שולמית' – המוקדם בין העיתונים היהודיים בגרמנית, הופיע בשנים 1806-1833. (בתצלום: שער הכרך השני, שנה ראשונה, דסאו, 1807.

שהמוסלמים במקום אינם עוסקים בפונדקאות, יש ליהודים מונופול בענף זה – והדבר מועיל מאוד לסחר שלהם. ... טביעת מטבעות נמצאת בידי היהודים, ובעבור הטביעה הם משלמים כל שלוש שנים סכום מסויים למדינה. יש להם ראש נבחר ולצידו מאגיסטראט של רבנים הקובע בכל ענייני-המשפט היהודיים הפנימיים לפי 'חושן-משפט'. הם לבושים באופן אחיד, בצבע שחור ובטורבאנים שחורים, כדי להכליט את שונותם מהתורכים ומהמאורים. יש לציין שבאלז'יר, כבערי-סחר חשובות אחרות בארצות הברברים, קיימות שתי קהילות יהודיות: האחת של יהודים מקומיים או מאורים, והאחרת של יהודים איטלקיים, הבאים לכאן מאיטליה, בעיקר מליבורנו, לצורכי מסחר. אלה – הנקראים כאן פרנקים – נחשבים בעיני הממשלה כסוחרים זרים, ויש להם חירות בלתי-מוגבלת בחסות הקונסול הצרפתי [הטוסקאני]. ... גם בעיר האלז'ירית אוראן היו היהודים בעלי עוצמה רבה זה זמן רב. ... [כאן בא תיאור הגרוש על-ידי הספרדים ב-1669 והחזרתם על-ידי המאורים ב-1708]. ... מכל הערים בארצות הברברים פאס היא ודאי הגדולה וגם מרובת היהודים מכולן. יש שם 25,000 יהודים, ביניהם כמה עשירים גדולים. ... יהודי פאס ומאורוק נשלטים על-ידי ראש האומה, הממונה בידי המלך עצמו. הוא נושא תואר שייך, מארגן את חלוקת

מיסיוֹן־יהודים בממלכה. שווה בעוצמתו לאלקאידים ולבאשים האחרים, ולצידו מועצה בת 12 רבנים... השייך הזה גר לא בפאס אלא במרחק 6 מילין, בנוף המקסים של העיר מכנאס, שבה 20,000 יהודים, וזאת משום שגם המלך גר בה בגלל אווירה הבריא... אפילו בהרים הפראיים של מארוקו מצא יוחנן ליאון כמה קהילות יהודיות. היהודים הגרים בהרים הפראיים והבלתי־עבירים הִנְטֵר וְדִמְנֶסֶר (Demenser, Henter) קראים, רוכבים מעולים ולוחמים מזהירים.¹¹

תיאור זה חשוב במיוחד, מכיוון שנתפרסם קודם ההשתלטות הקולוניאלית האירופית על צפון־אפריקה. מאמרים חשובים אחרים שהופיעו אחרי־כן בעיתון זה הם סיפור יהודי מארוקו (שמקורו לא צויין), שנתפרסם ב־1833,¹² או סיפורם של הפאלאשים, שנתפרסם ב־1820, בעקבות מסעו של ברוס לחבש, וסיפק את סקרנות הקוראים לגבי אפריקה הנעלמה וגורל עשרת שבטי ישראל.

המשותף לתיאורים השונים בנידון, המפוזרים בעיתון זה, הוא שאין אלה בבחינת מידע לשמו בלבד על יהדות 'אחרת', אקסוטית, אלא חומר להוכחת כמה הנחות של היהדות הגרמנית המשכילה: דגש רב מושם במאמרים על מעמדם של יהודי צפון־אפריקה בימי־הביניים, להבדיל ממעמדם בתקופות מאוחרות יותר, הוכחה להשכלתם בעבר ולפוטנציאל המשכיל והפרוגרסיבי שיש אפילו ביהדות החיה בקרב חברה מפגרת לא־אירופית.¹³ המסקנה שאליה חותרים היהודים הגרמנים, בהסתמך על מידע זה, היא שאין ממש בטענה, שהיתה מטבע שחוק באירופה, כי היהודים 'מטבעים' אינם מתאימים לחברה מתקדמת. יתר על כן, מעיון שוטף בעיתון מתקבל הרושם כי למסקנה הזאת קל להם יותר להגיע על־סמך התבוננות ביהדות צפון־אפריקה מאשר ביהדות מזרח־אירופה. זוהי אולי הסיבה ליחס היותר שלילי שמגלה העיתון כלפי יהדות מזרח־אירופה, שהיא בעיניו מכשול בדרך הקידמה היהודית, ואולי — תוצאה שלו. מאמר מוקדם מאוד, משנת 1807, מגלה בבירור את ההשוואה בין שני קיבוצים אלה ואת הערכתם היתירה כלפי היהודים הספרדים:

בכלל יש צורך לכטל את ההכדלים במנהגי הדת בין היהודים הגרמנים, הפולנים, האיטלקים, המזרחיים [ארצות האיסלאם] והפורטוגאלים, ולנהוג לפי דרכן של שלוש הקבוצות האחרונות... היתרון של היהודים ההם עלינו הוא עניין ברור ומוכר. כדי להוכיח זאת אביא דוגמה: נשווה את בתי־הכנסת, את סדרי הקהילה

11 תרגום קטע זה, כתרגום יתר הקטעים הגרמניים במאמר זה, נעשה בידי מחבר המאמר.

12 *Ibid.*, Heft 12, p. 361 ff.

13 דוגמה מובהקת לכך הם שני מקומות בעיתון בכרך א, שנת 1812, עמ' 289-294 ועמ' 362 (מאמריו של לויזון הנ"ל על רב סעדיה גאון ועל ר' אליהו לויטס) המלמדים על התרבות המשכילה של היהודים אפילו בתוך הברבריות של צפון־אפריקה ואסיה. דוגמה אחרת (מאמר ללא שם המחבר) בכרך ב, שנת 1818/9, עמ' 428: על תרומת היהודים למדע ולאומניות לעומת הקיפאון, הנובע מפאטאליזם, אצל המוסלמים.

ואפילו את סדרי התפילה עם אלה שלנו, ויתרונם עלינו יתברר כהרף-עין... שפתם העברית נקייה ובעלת צליל נאה; שפת-האם שבפיהם טהורה וללא העיות שבז'ארגון המצוי אצל יהודי אשכנז; הדרשנים שלהם הם לדוגמה... ובתקנות התפילה שלהם לא יופיע מה שדורש, למשל, משה ישראלס רק משום שבמקום מגוריו, קראקוב שבפולין... נוהגים כן משום מה.¹⁴

הנחה נוספת מוצאת את הוכחתה בדרך הבאת המידע וההשוואה, והיא ההנחה בדבר אחדות היהדות בעולם כחלק מן האחדות האוניברסאלית, הקוסמופוליטית, שבה דבוק המשכילים במאה השמונה-עשרה. על כך אנו למדים אפילו מידעה של מהיבכך. בחוברת משנת 1830¹⁵ מגיב העיתון על 'ידיעה כוזבת ממארוקו', והכוונה לדברים המצוטטים מתוך 'מסע למארוקו' מאת בוקלרק (1826), שיש המצטטים אותו עד היום. הידיעה מוסרת על מנהג כליאתה של בתולה בחיבה, מתוך ציפייה להריונה שיביא את המשיח. 'שולמית' טוען: להד"ם. הדבר בלתי-אפשרי, שהרי 'יהודי מארוקו מחזיקים באותם ספרי-דת כיהודי גרמניה, בעיקר הפורטוגאליים, ולא יעשו כן גם אם הם פחות מתורבתים'. יהודי גרמניה מכירים, כמובן, בפער התרבותי הגדול, אך דווקא דרכו הם מחפשים את האחדות היהודית, את האוניברסאליות היהודית ואת הפוטנציאל הפרוגרסיבי של היהדות. יהודי מארוקו ויהודי גרמניה שייכים לאותה יהדות. במאמר הנרחב שהוזכר לעיל (משנת 1812) דובר על 'התפתחות האומה [היהודית] בארצה — באוניברס'. המושגים אומה ואוניברס טבועים בחותם רעיונות ההשכלה והמהפכה הצרפתית, וכוונת הדברים היא להצביע על כלליות הבעיה וכלליות הפתרון: מולדת היהודים היא העולם כולו; החברה האנושית היא האנושות כולה; ואלו המעמדות והפארטיקולאריזם הם המכשול שיש להתגבר עליו. המידע על יהודי צפון-אפריקה משרת, אפוא, את התקוה היהודית-משכילית הקוסמופוליטית בשעת 'הסיכוב הראשון' של 'הבריחה מימי-הביניים'.

תוך פרק-הזמן של הופעת 'שולמית' הופיעו עוד שני עיתונים יהודיים חשובים בברלין:

(א) *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums* (העיתון למדע היהדות), שבשתי שנות קיומו (3-1822) לא סיפק מידע לנושא דיונונו, בראש וראשונה בשל אופי עריכתו והאינטרסים שלו.

(ב) 'ידידיה', שהופיע מאז 1817. הוא עסק ביהודי צפון-אפריקה כבדרך-אגב, ובשני מאמרים דן בשני ספרי-מסעות בלבד.¹⁶ תיאור אחד, מעודכן לשנת 1815, מעניין את העיתון כנראה בגלל ההערה 'בדבר הדמיון בין היהודים העתיקים ובין הערבים של

David Fraenkel, 'Die Lage der Juden alter und neuer Zeit': *Sulamith*, (1807) Bd. II, 14 pp. 380-1

Ibid, 1812, Heft II, p. 350-1 15

Jedidja, (1819), Bd. 4, Heft 2, p. 176-190; (1821), Bd. 6, p. 270 16

היום... חיי נוודים, כיבוד הורים, יחס לעבדים, וכדבר העדר השוני בין המנהגים של המוסלמים לאלה של היהודים באפריקה. תיאור אחר, משנת 1821 – תרגומו של רוהס Rühls (המפורסם בשל התבטאויותיו האנטי־יהודיות בראשית תקופת הרסטוראציה) לספר שיצא ב־1809 – מתרכז במנהגים של יהודי צפון־אפריקה (הנשים המקוננות) שמקורם עוד בפלשתינה. שני תיאורים אלה קולעים למושג־עניין נוסף של יהודי גרמניה המסתכלים באספקלריה הצפון־אפריקאית: מהי היהדות 'האוריגינאלית'. הרושם העולה כאן, המתחזק מקריאת עיתונים אחרים, הוא כי יהודי גרמניה סבורים שהם יגלו את היהדות המקורית בקרב היהודים 'הפרימיטיביים' החיים בתנאים שבהם חי אברהם אבינו. כל זאת כדי למצוא את תמצית היהדות ולסלק את היותרות שאספה יהדות אירופה בימי־הביניים.

שני עיתונים שיצאו־לאור במשך תקופה קצרה בראשית שנות השלושים ראויים לסמן את סוף התקופה הראשונה בהתבוננות של יהודי גרמניה באספקלריה האוריגינאלית. האחד – עיתונו של גבריאל ריסר, *Der Jude* (היהודי), שיצא־לאור בהפסקות בשנות 1832–1835. עיתון זה, שעניינו היה האמאנציפאציה של יהודי גרמניה מנקודת־ראות פוליטית, התייחס אל היהדות הלא־גרמנית, ועל אחת כמה וכמה אל היהדות הלא־אירופית, דרך אגב ובאקראי בלבד. השני – *Zion*, עיתונם של ההיסטוריון יוסט, הדרשן הרפורמי ג' סלומון ואחרים, יצא־לאור בשנות 1833–1835. 'ציון' אמנם מיועד היה, כפי שמעידה כותרת־המשנה שלו, להתחדשות דתית ולא למטרה פוליטית, אך גם הוא אינו חורג מעבר לגבולות גרמניה בויכוח על הרפורמה: אין הוא מביא אלא מאמר אחד בלבד על היהדות האקסוטית, על יהודי קוצ'ין, מתורגם מעיתון אנגלי¹⁷. גם יהדות אירופה הלא־גרמנית זוכה ליחס דומה בעיתון זה: מופיע בו מאמר אחד בלבד על יהודי פולין, מתורגם מכתב־עת אנגלי. על השאלה – אם מעבר לאופיים של עיתונים אלה יש הסבר נוסף, שאולי הזמן גרמו, למיעוט העניין באנאלוגיה הנדונה – אין בידי תשובה. אשר להשפעת אירועי הזמן על ההתעניינות ביהדות האקסוטית, הרי הדעת נותנת כי פתיחת אלז'יריה לפני אירופה היתה עשויה לעזור את סקרנותם של העורכים היהודים כבר בראשית שנות השלושים.

כך מסתיים השלב הראשון בהתבוננות של יהדות גרמניה ביהדות האקסוטית. בשנות השלושים נפתח, כאמור, דף חדש בתולדות יהודי צפון־אפריקה, ובסוף העשור – פרק חדש בתולדות העיתונות היהודית בגרמניה. עתה גובר העניין המשווה ביהדות האקסוטית וזוכה לממדים שלא היו כמוהם קודם. מדובר בראש וראשונה בעיתונו של פיליפסון, *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (העיתון הכללי ליהדות), שנוסד בשנת 1837 והאריך ימים עד 85 שנים כאחד העיתונים המרכזיים של יהדות גרמניה, ובשני עיתונים קצרי־ימים: *Israelitische Annalen* (תולדות היהודים),

17 *Zion. Religiöses Erbauungsblatt für Israeliten*, (13.9.1833), Nr. 66, (29.8.1834) Nr. 18
מסעי רבי דוד מבית הלל הופיע גם ב־*AZJ*

שיצא-לאור במשך שלוש שנים בערך, ו-*Der Orient* (המזרח), שהופיע במשך 12 שנה. שלושה עיתונים אלה מגלים עניין רב ביהדות המזרח במיוחד בגלל השינוי באופיים של העיתונים. הדבר בא לידי ביטוי כבר בצורה החיצונית: חלק ניכר מוקדש לחדשות מן העולם היהודי, שהיו עד אז בחזקת פכים קטנים. כתבים מיוחדים היו צריכים לספק ידיעות לעיתון, ובכך שינו את פני העיתונים לעומת קודמיהם, שהיו בעיקר כלי-ביטוי אידיאולוגיים ודרשניים. צורה חיצונית מודרנית זו היוותה מסגרת נאותה לאנאלוגיה הנדונה. הדברים שאביא והדיון בהם, עניינם בפרק-זמן שעד עלילת-דמשק, כשעדיין לא גילתה אירופה היהודית עניין מודגש ביהודי המזרח. די בדיפדוף שטחי בעיתון הכללי ליהדות' כדי להיווכח שהוא מגלה עניין רב, ללא תקדים, ביהדות הלא-גרמנית והלא-אירופית. החל מגלינונו הראשון (2.3.1837) מופיעים בו קטעי מידע על יהודי אפריקה. לא כל הידיעות האלה חשובות ומרכזיות, ובדרך-כלל אין הן מקוריות. נמצא כי העיתון מסתמך על *Semilasso* (יהודי תוניסיה), על *Katte* (הפאלאשים) ועל עיתונות זרה או מקומית, אך מגמתו היא להכיר את היהדות ברום-עולמם של לוחמי-האמנציפאציה היהודיים בגרמניה. שוב ושוב חוזרים תיאורים של קיבוצי-יהודים העוסקים במלאכה ומועילים מבחינה כלכלית, ומערכת-חינוך משופרת מקדמת ומתקנת אותם.¹⁸ מוטיב זה חוזר על עצמו לעיתים כה קרובות עד שאין הוא מותיר ספק בדבר המניעים להדגשתו. בשנה הראשונה לקיום העיתון אין עורכו מציג ראציונאל מפורש של העיסוק ביהדות האקסוטית. הוא משאיר זאת ליוליוס פירסטט שפירסם בשנת 1838 ו-1839 סדרת מאמרים על יהודים אלה, ואף ניסה להסביר את הצורך במתן מידע עליהם לקוראיו. מאמרו בנדון, 'דיווחים היסטוריים על יהודי אסיה ואפריקה בעשור האחרון', שהופיע בסוף שנת 1838,¹⁹ ראוי לציטוט נרחב:

סתם אזרח-העולם אינו יכול להישאר אדיש לידע על המצב הנוכחי מחוץ לאירופה: עם המפוזר בעולם כולו, שגורלותיו מרובי-פנים והוא מצטיין בעיקר הודות לשמירתו על אמונתו. על-אחת-כמה-וכמה מעניין את היהודי, ואף חיוני לו, לראות את החדשות השונות שהופיעו בעשור האחרון על אחיו הגרים בחלקי-העולם האחרים מסוכמות בעיתון בלתי-תלוי זה, בלי לנסות להעלים את אותם פגמים שמהם סובלת היהדות, עד כמה שאפשר לראותם כפגמים בלבד. אבל כיהודי יש לקבל בברכה חדשות אלה לא רק מנקודת-ראות פאטריוטית-לכאורה. בהמשך הדברים יתברר שהציביליזאציה של העמים צועדת בד-בבד עם הקידמה האינטלקטואלית של היהודים, ואלו קידמה זו היא אשר מעלה את ערכם של היהודים בעיני הלאומים המתורבתים... מצבם החומרי אינו משתפר לפני

18 למשל: 5 (1838.4.1), p. 456; (1837.12.28), p. 56; *AZJ* (1837.6.1), p. 1
19 *Ibid.* (1838.12.6), pp. 588 ff.; (1838.12.13), pp. 600-1

שהעמים המשתחררים מדעות־קדומות למדים להבין שעליהם להושיט בעצמם יד לאחזה, אשר האמונה היהודית מעוניינת להחיש וללא להכשילה. אם נדון תחילה ביהודים הלא־אירופאיים באופן אינטלקטואלי, הרינו מוצאים חיזוק להערה הנ"ל, שאינו מותיר כל ספק בנכונותה. יהודי אירופה עומדים בדרך־כלל בדרגת חינוך העולה בהרבה על זו של יהודי שאר חלקי תבל. אמנם יש לציין שיהודי פולין מפגרים אחרי בני־דתם בארצות אחרות, במיוחד בגרמניה. אבל גם פיגור זה באינטליגנציה מוסבר על־ידי ענני הדעות הקדומות המטשטשים את ראייתה של הממשלה הנוגעת בדבר ומונעים חוקים והסדרים שיהיו לתועלתם של יהודים ונוצרים בכל מקום אחר. 'תחת חסות הנסיכים והעמים בגרמניה, שידעו לשמור על ניצוץ הנאורות שפרץ במאה הקודמת, התחבר שיפורם המוסרי של היהודים לשיפור מעמדם הפוליטי... משהשתחררו היהודים מן העול, יעשו הכל כדי לזכות בהערכת הציבור', כך ניבא ה־*Quarterly Review* בשנת 1828. והאם לא התגשם החזון הזה? רק במקום שחוקים מצרים ודעות־קדומות מזיקות מושרשים עמוק, עד שאינם מאפשרים להכיר בצד הטוב יותר, רק שם מתקדם השיפור המוסרי (הוא היחס שבין היהודים לשאר העמים) באיטיות. במקום שהושטה להם יד אוהדת לאחזה, היה לכך אפקט של מכת־חשמל על נפשם הנוטה לטוב ועל אהבתם להשכלה.

דוגמה אחת אפשר להביא אפילו מרוסיה. בשנת 1824 פירסם הצאר אלכסנדר צו שבו אסר על רוכלות ועל זיקוק יי"ש וציווה על היהודים, להוציא הרופאים והסוחרים הגדולים שבהם, לעבור לחלק הדרומי של הממלכה כדי לעסוק בחקלאות. התוכנית לא בוצעה. התקנה הותקנה בפזיזות; הפירות הטובים לא באו מכיוון שמערכת־היחסים הישנה של היהודים ברוסיה נהפכה על פיה בדרך שלא יכלה להביא תועלת להם או לנוצרים. לכן הציע אלכסנדר בשנה שאחריה הצעה חדשה: הוא ייסד בוארשה ועדה כדי למצוא דרכים לשיפור מצב היהודים, ותחת פיקוחה נוצרה מועצה יהודית שהחלה להקים מכספיה־המדינה בית־ספר לדוגמה לרבנים ולמורים. כך נוצרו גם שם בתי־ספר רגילים, והם, יחד עם מוסדות אחרים שנוסדו מאז ברוסיה, הביאו פרי־ההילולים שאיש מבין התושבים, שהיו מצויים בפולין וברוסיה עשרים שנה קודם לכן, לא ציפה לו.

מה הפלא אפוא שבחלקי־עולם אחרים לא עשה החינוך האינטלקטואלי היהודי צעד כה גדול קדימה ככמדינות המתקונות באירופה? יתירה מזאת: מי היא אוויל וידרוש זאת? להיפך, עלינו להיות מופתעים בראותנו כי בדרך־כלל, לפחות יחסית לעמים שהם חיים בקרבם, המוסר שלהם שפיר, אהבת־האדם והנאורות מתפתחות בתוכם במהירות, בלי שאחיהם הלא־יהודים נותנים להם המרצה־של־ממש לכך, ואפילו בשעה שיש נסיגות מעציבות באותן ארצות שבהן לא מצאה הסובלנות אחיזה עקרונית, אלא היא סמוכה על מסורת והרגל בלבד. יש בכך כדי למשוך תשומת־לב רבה במיוחד, ככל שלמדים אנו כי באותן

ארצות רחוקות אין האינטליגנציה של בני הדתות האחרות משופרת כל כך מזו של היהודים, עד כדי להרשות יחס של זילזול אליהם. ואף-על-פי-כן, לרוב זהו המצב. בדרך-כלל חושבים את מצב היהודים בתורכיה לטוב, מפני שיש להם כמה יתרונות חומריים על הנוצרים שם. אבל במציאות שונים פני הדברים. הערה זו כוונתה להוכיח, כי אף-על-פי שדמיון-מה בין אמונת האיסלאם ליהדות והאופי התיאיסטי הקפדני של שתי הדתות מקרבים אותן זו לזו, אין ליהודי זכות להתאסלם, אלא אם כן נטבל קודם לנצרות.²⁰ זה תנאי קשה ליהודי תורכיה החיים באיבה עם הנוצרים; אלה ניזונים מדעות-קדומות על פשעים דמוניים של היהודים. הם מאמינים, למשל, שהיהודים גונבים ילדי-נוצרים כדי להקריבם בפסח...

אם רוצים לדעת מה מצבם החומרי של היהודים באסיה ובאפריקה, אי-אפשר להבטיח שהוא כה טוב כפי שמבשרות החדשות מכמה ערים ומדינות. תיאור מדויק יותר נותן המומר וולף בחלק השלישי של עיתון המיסיון, שיש בו כדי לסחוט מאתנו דמעות על אחינו הסובלים [להלן באים במאמר תיאורים במיוחד מפרס, שיראז ובגדאד]. ... כל זה באופן כללי. התמונות הבודדות על מצב היהודים באוריינט ובאפריקה ימצאו את מקומן בעיתון זה במידת האפשר, ויתרמו תרומה צנועה להיסטוריה החדשה של עמנו, הדורשת את תשומת-לבנו המלאה בסין כבגרמניה.

מספר מונחים מרכזיים במאמר זה מעוררים תשומת-לב: אזרחי העולם, פאטריוטיות יהודית, ציביליזאציה וקידמה יהודית. כאן, כמו ב'שולמית', קיימת הנחת-יסוד בדבר אחדות העם היהודי במולדתו שהיא העולם כולו. אחדות זו (ב'סין כבגרמניה') היא מרכיב של הקוסמופוליטיות בכלל. וככשאר העיתונים המשכיליים קיימת גם כאן הנחה כי היהודים אינם יסוד בלתי-ציביליזטורי מטבעו: 'הציביליזאציה של העמים צועדת בד-בבד עם הקידמה האינטלקטואלית של היהודים'. פיגורם של יהודי פולין, וכמוהו פיגורם של יהודי אסיה ואפריקה, מוכיח שזהו פרי עיצובה של הסכיבה. מאידך גיסא, על היהודים בעצמם להבין שהציביליזאציה תועיל להם, תעלה את ערכם בעיני הלאומים המתורבתים, ויתירה מזאת: היא תהליך שהאמונה היהודית רוצה בהחשתו. על כן אל להם לשבת בחיבוק-ידיים, כפי שעושים השמרנים ביהדות אירופה. זאת הסיבה לכך ששוב ושוב נזכר הפער בין בערות הסכיבה ומוסריות היהודים, או במקומות אחרים — המגמה לנהות אחר התרבות האירופית, פיהודי צפון-אפריקה הפונים אל תרבות צרפת. קיימת כאן סתירה בין 'מי אוויל וידרוש' צעד גדול קדימה בחינוך היהודי בעולם המוסלמי ובין המרצה לקידום החינוך המודרני היהודי. זו הסתירה שחיים בה יהודי אירופה המשכילים, ולא מצב אובייקטיבי פאראדוקסאלי: היהדות האירופית הזאת לחמה

20 דברים אלה נסמכים על ידיעה שהופיעה ב-1828, שאינה מהימנה על עורך AZJ.

בשתי חזיתות — היא היתה צריכה לשכנע את הרוכב הלא־יהודי כי עם קידמתו 'יתקדמו' היהודים מאליהם, ועם זאת חייבת היתה לזרז את היהודים עצמם לנקוט צעדים שיוכיחו כי הקידמה היא בטבע היהדות, וכי לקידמת הסביבה אכן יש גמול. הטיפול ביהדות האקסוטית משרת כאן את שני אגפי המשוואה: החברה היהודית באסיה ואפריקה כה 'מפגרת' באשמת הסביבה (ולכן טורח כותב המאמר להזים את השמועה כאילו חיי היהודים בצפון־אפריקה נסבלים) ויחד עם זאת אותה חברה יהודית מפתיעה במוסרה הגבוה ובדרך־הארץ שהיא מגלה. מכאן ראייה, שהיהודים 'מטבעם' נוטים לציביליזאציה, ומשיינתן להם חינוך נאות בתנאים הנכונים הם יהיו חלוצי הציביליזאציה בכל אתר.

עיון מסודר ומיוחד בצפון־אפריקה כלול בסידרה בת שישה מאמרים שהם דיווח ממקור ראשון (Originalbericht) על יהדות מארוקו; הם הופיעו בחודשי מאי ויוני 1939 בעיתון זה. לא נאמר מיהו היהודי המארוקאי שדבריו תורגמו כאן לגרמנית, ואיני יודע אם נתפרסמו הדברים בדפוס בשפה העברית קודם שתורגמו. מכל מקום, לקוראי גרמנית באותו זמן ניתן כאן סיכום מעולה על חיי היהודים, חוקיהם ומנהגיהם, וכן בסיס של ממש להשוואה עם היהדות האירופית. במאמרים אלה מתוארים האוטונומיה היהודית, החקיקה המקומית, היחס לשלטון, מערכת החינוך, המבנה המקצועי, מינהגי בית־הכנסת, מינהגי החגים, מינהגי חתונה ובר־מצוה, ומינהגים אחרים הקשורים בדרך כלשהי ביהדותם של יהודי מארוקו. יש לשער שגם כאן, עניינו של הקורא היהודי־הגרמני הוא לבדוק את הקירבה בין יהדות זו ליהדות התנ"ך המקורית (אפילו במאכלים), ויחד עם זאת לגלות ביהודים אלה נטייה ליהדות מודרנית (כגון העובדות בדבר קיום דרשה בבית־הכנסת או בדבר תרגום התפילה וההפטרה לשפת־המקום). לדוגמה נצטט שלוש פיסקות העוסקות ביחסי היהודים עם השלטון, בחינוך היהודי ובנוהגי־חג:

יש לציין לגבי גביית־המיסים המלכותית: בכל שנה נשלח פקיד לאסוף את מס־הגולגולת, ששום יהודי שעבר את גיל 13 אינו פטור ממנו, אפילו אם הוא עני, אף כי על־פי החוק חייבים לשלמו המפרנסים בלבד. את רוב הכסף משלשלים הגוברים לכיסיהם כדי לשחד את הפקידים הגבוהים. נוסף על המיסים האלה נגבים תשלומים מיוחדים הנקבעים באופן שרירותי. התנאים האזרחיים, אפוא, קשים ביותר — מי יתן ויסיר מעלינו הקב"ה ומעל כל ישראל לחץ זה.

החינוך: יש כאן עשרה בתי־ספר לכל ילדי הקהילה. שניים מהם לילדי עניים, שהרי כל העניים מקבלים תמיכה לכל מחסורם. מפרידים בין ילדים עשירים לעניים, כדי שהמורים לא יעדיפו את הראשונים. לשם פיקוח באים בכל יום ה' שני רבנים ובוחנים את הילדים בכל המקצועות. התשלום הוא חצי־פראנק לשבוע לילד בכל יום ה'. בימי־חג מקבלים המורים מתנות, ומשפחות עשירות משלמות פראנק אחד לשבוע. הסכום מוכפל כשעוזב הילד את בית־הספר היסודי ועובר לבית־ספר של משנה וגמרא.

ולהלן תיאור החג המכונה בימינו מימונה:

בלילה שלאחר הפסח נשארים ערים, וכל אחד הולך לקבל את ברכת הרב. השולחנות ערוכים כמו ביום-החג, בפירות, דבש וגבינה, כדי שכל הבא יהנה ככל האפשר. כל אחד מקבל מצה בדבש כזית ואומר 'בסימן טוב ובמזל טוב'. גם היום שלאחר החג הוא יום-חג, והמלאכה אסורה בו. בבוקר משתדלים כולם להקדים במיוחד ולבוא אל בית-הכנסת, מכיוון שאנו מאמינים שמי שבא ביום זה מוקדם לבית-הכנסת יעשה זאת במשך כל השנה.

סידרת מאמרים זו עוררה תמיהות, איך להגדיר יהדות אמיתית ונכונה, ועל-כן היא הניעה את עורך העיתון, פיליפסון, באופן יוצא-מן-הכלל, לפרסם הסברים למשמעות הדברים: היכן הפגמים שביהדות מעין זו, היכן עושה גם יהדות זו שגיאות מעין אלו שמפניהן חרדה יהדות הרפורמה באירופה. העורך מסכים, אפוא, שיש יופי פנימי בחיים יהודיים אלה, ויופי זה מהווה פיצוי ללחץ מבחוץ. אך בסוג זה של יופי גם טמון הפגם — אלה חיים פשוטים מדי, חסרי מורכבות וחסרי תנועה:

אנו רואים בחיים העדר מבעית של תנועה והתעוררות, שקיעה במעגל-חיים החוזר על עצמו מאות דורות, המסיימים את חייהם בדיוק באותה דרגה שבה סיימום קודמיהם. הבן נכנס למקומו של האב ומשאיר לנכד אותו מקום במדויק. כל מי שמכיר את ההיסטוריה הישראלית יודע שודאי אין זאת דרכה של היהדות, שהרי זו עברה שלבים כה רבים ומגוונים של התפתחות, שמתוכה עולה בבירור תעודת ישראל. זו האחרונה אינה עולה בקנה אחד עם התיאור הנ"ל של היהודים האפריקאיים. אבל אי-אפשר להגיע לתנועה חופשית כאשר כבולים בכבלי-דיכוי בקרב עמים לא-מפותחים. ודווקא כאן מוכיחים המוסדות היהודיים הישנים את עצמם בכך, שאפילו במצב זה אין הם נותנים להמוני היהודים להידרדר אלא שומרים הם במצב-הכך את כוחות-הרוח וממריצים, בעזרת אימפולסים רגשיים ופנימיים, לקראת יום ההתעוררות הגדול... בתוך זאת אנו רואים בהתעוררות התקוה והרצון לחרות רוחנית הוכחה לכך, שאפילו ההמונים אינם מרוצים מן המצב ולא ירפו מן התקוה והשאיפה להשתפר.

לפי שעה סגורה בפנינו האפשרות להשפיע באופן יסודי על אחינו-לאמונה שבאפריקה. גם אין טעם בכך, משום שנגרום להתפוררות ולמבוכה אם ננסה לעורר פריחה רוחנית גבוהה בסביבה שבה מהלכת אימים רוח-ביצה מחניקה. קודם כל עלינו להתבגר בעצמנו, ואז נעלה על דרך-המלך. בינתיים נפתח שער, נמל, שדרכו תזרום הרוח — אלז'יריה, אלז'יריה ההופכת להיות אירופית.²¹

בדברים אלה מצויה התמודדות ישירה עם הסתירה הגלויה לעינו של היהודי

האירופי המודרני, זו הסתירה שבין 'יהדות נכונה' ל'יהדות סטאגנאטית'. המסקנה מהתמודדות זו אינה שיהדות צפון-אפריקה הוציאה עצמה מן הכלל, אלא אחרת: בגלל תנאי הסביבה אין יהדות זו יכולה להגשים את פוטנציאל-היהדות הטבוע בה. מודרניזאציה של הסביבה תאפשר ממילא גם ליהדות זו להגשים את חכונותיה האמיתיות. יתירה מזאת, דווקא יהדות אקסוטיט זו מוכיחה בצורה בולטת ביותר את איכות היהדות ואחדותה: גם בתנאים הקשים ביותר היא שומרת על פוטנציאל של תנועה, קידמה ושאר-רוח. ומכאן, שכל מה שצריך לעשות כדי להציל את היהדות בכל אתר הוא לטפח את חלקת-היהדות האמיתית (בלי יותרות שהזמן גרמן), במיוחד באמצעות מערכת חינוך משופרת, ועם זאת לתקן את החברה שמסביב.

'האנאלים', עיתונו של ההסטוריון יוסט, מחזק את המסקנות שהגענו אליהן. בשנת הוצאתו הראשונה, ב-1839, הופיעו בו מספר כתבות אינפורמטיביות על יהודי צפון-אפריקה: תוניסיה, מארוקו ומצרים. כתבות אלה (פרט לחדשות הקצרות) לא היו מקוריות. הן כוללות תיאור של אוואלד מתוך ה-*Jewish Intelligence*²² על מארוקו, תיאור של Katte הנ"ל על יהודי חבש, ותיאור של ברוק על מארוקו.²³ אי-מקוריותם של המאמרים מכבידה עלינו להבין את כוונת העורך. האם הוא רואה ביהודים אלה 'יהודים ערבים', כפי שהם מוגדרים באחד המאמרים? האם הוא מאמין בידיעות על שריפת בני-אדם חיים? ישנם מקומות שבהם מקל עלינו העורך ואומר את דבריו בפירוש, כגון ביחסו לתיאור היהודים הפאלאשים, שבגלל צבע עורם הוא סבור שהם לא-יהודים אלא שייכים לגזע אפריקאי; או בידיעה על נדבנותו של עשיר, המממן בית-ספר שכמוהו כישיבה, בה מוסיף העורך: 'שם מוצאים אנו חמימות לעניינים דתיים ומדעיים כפי שאין כבר למצוא באירופה'.²⁴ מגמת העיתון מתבהרת יותר בשנים 1840-1841: ידיעות רבות ככל האפשר עוסקות בחינוך היהודי, ובמיוחד בחינוך האירופי באופיו; שכן לדעת העורך והמגמה שהוא מייצג, ערכו רב במיוחד לאמאנציפאציה של היהודים. מקובל כי יהודי אלז'יריה מבשרים מגמה, הם חלוצי האירופיזאציה של החברה האלז'ירית כולה, אף כי יש בכך כדי ללכות שינאה בין הערכים לצרפתים.²⁵

בצד ההדגשה על קידום תרבותי, שכמוהו כאירופיזאציה, נתונה הדעת בעיתון להגדרת האחדות היהודית. ואכן, העורך עט על מאמר ב'ארכיבי ישראל' מספטמבר 1840²⁶ המנסה ליישם את המונחים 'אומה' ו'עם' לגבי היהודים בצפון-אפריקה, וגם לגבי היהודים בכלל. היהודים בכל פזוריהם נמנים עם אומה אחת, סבור כותב המאמר, בתוקף חוקתם; אך אין הם עם במארוקו כי אינם נתיני השליט המוסלמי ולא חלק

Israelitische Annalen (8.2.1839), p. 63ff. 22

Ibid. (1.3.1839), p. 27 23

Ibid. (11.10.1839), p. 327 24

Ibid. (9.4.1841), p. 115 25

Ibid. (16.10.1840), p. 349 26

מעם־המדינה, כמו באירופה. זו הגדרה צרפתית מאוד, וכבר באותן שנים היה קשה מאוד להשתמש בה בגרמניה, מחמת הלבוש הרומאנטי שעטה שם המונח 'לאוס', אך היה בה עדיין כדי לשרת את הגישה הקוסמופוליטית הישנה שהיתה חביבה על יוסט. זו גם הסיבה ל'ברכה' שמברך העיתון על עלילת־דמשק: זו עוררה בקרב יהדות־המזרח את המודעות היהודית שהיתה במצב דעיכה.²⁷

מכל העיתונים היהודיים בגרמניה באותו זמן, כִּינן 'דר אורינט' במיוחד את מבטו אל המזרח, ומכאן גם שמו. החלק הפוליטי־חדשותי של העיתון פוֹתָח בחדשות מארצות האיסלאם קודם שהוא עובר לחדשות מן הארצות האירופיות ומגרמניה עצמה. החדשות מהמזרח משתרעות לעיתים על ארבעה טורים ויותר, והן מביעות עמדות כמעט־מפורשות בצד החיוויים הענייניים.

בתקופה שקודם עלילת דמשק היה עיקר תשומת־הלב של העיתון מרוכז באלז'יריה. הסיפור כאילו חוזר על עצמו: הוכחה נוספת שהיהודים יודעים לשמור על ייחודם הלאומי תוך כדי התאמה לציביליזאציה הסוככת אותם, בין שהיא מפגרת או מתקדמת.²⁸ עוד הוכחה לכך, שהיהודים מטבעם שואפים אל השינוי, אל הקידמה, אל ההשכלה; עוד הוכחה לכך, שאפילו בקרב לא־אירופים יש ניצנים של חינוך מודרני מתקדם. העובדה שהיהודים שומרים על מונגאמיה אפילו בתוך חברה מוסלמית־פוליגאמית חוזרת ונזכרת כדוגמה לייחוד היהודי. אולם מופיעה כאן גם התלבטות נוספת, שמקורה אירופי, וסיבתה הגדרת הלאומיות החדשה באירופה, ובמיוחד בגרמניה. קיימת אי־נוחות בדבר נכונות היהודים באלז'יריה לשתף־פעולה עם הצרפתים, ולא עם האוכלוסים המקומיים.²⁹ כמונחים אירופיים זו תופעה מסוכנת, שכל שונא־ישראל ישיש עליה כעל ראייה לכך, שהיהודי אינו מזדהה עם הלאום שבקרבו הוא יושב. הקוסמופוליטיות, שזכתה להלל בקרב היהודים עד אותו זמן, מאבדת מיוקרתה. לכן על המתכבד להסביר, במה נתייחדה צפון־אפריקה מאירופה? מדוע מותר שם שיתוף־פעולה עם גורם זר? אמנם הקנאות המוסלמית מוצגת³⁰ כגרועה וכמדכאת יותר מכל קנאות נוצרית,³¹ אך בכך לא די. אלו היה זה הטיעון היחיד, לא היה המתכבד היהודי־גרמני יכול להצדיק את 'הבגידה'. לכן הוא מדגיש את הנימוק השני: אין לאיסלאם יכולת לקדם את החברה; ומכיוון שהיהדות רוצה בקידמה, שהרי זה טבעה, חייבת היא לשתף־פעולה עם כוחות־הקידמה, ואפילו בשעה שאין רדיפות חמורות. שיתוף־הפעולה עם הגורם הזר מקורו, אפוא, ברצון לחרות ולקידמה. אמנם אין רצון זה בא לידי ביטוי חד־משמעי. ומכיוון שזרעיה־הקידמה היו מצויים כבר בפעילות היהודית הפנימית קודם הופעת הצרפתים, ועצם הופעת

Ibid. (1.1.1841), p. 3 27

שם מודגש שבמצרים מדברים היהודים ערבית. *Orient* (11.1.1840), p. 9-11 28

Ibid. (4.1.1840), p. 4 29
בצרפתים.

Ibid. (21.3.1840, 2.5.1840) 30

Ibid. (14.3.1840), p. 81-2 31

הצרפתים לא שינה עדיין את פני החברה היהודית באופן ראדיקאלי — דרוש לשם כך דור חדש הגדל בתנאי חרות. עתה משנמצאה הדרך למחבר להסביר ולהצדיק את עמדת יהודי אלז'יריה, מסכם הוא בדברים המרמזים לעבר יהודי מזרח־אירופה: 'כך עולה שמש התקוה ליהודים גם בפינה זו של העולם [צפון־אפריקה], ואם לא נחזה בהתנכלויות מכוערות בעתיד, תקדים יהדות זו את היהדות בארצות מסוימות'. שני היסודות החשובים — סביבה מתקדמת ומקוריות יהודית — נראים בעיני המחבר רכיב־סיכוי במקום המשמש דוגמה קיצונית לאקסוטיות ולא־מודרניות — בצפון־אפריקה — יותר מאשר בארצות 'שמעבר לפינה': במזרח־אירופה.

משפט זה פותר את הסתירה לכאורה, שאנו מוצאים בתיאור יהודי צפון־אפריקה בעיתונות הגרמנית עד 1840: תיאור של סטאגנאציה ופיגור חמור, של התאמה לסביבה בלתי־מפותחת, יחד עם יסודות של מקוריות יהודית, של יתרון על הסביבה ושל פוטנציאל פרוגרסיבי. בעזרת תיאור היסטורי וחברתי של יהדות החיה בתנאי־סביבה מאובנים ביותר אפשר להוכיח את אשר טוענת מגמת הרפורמה ביהדות־אירופה: היהדות זקוקה לשינוי סביבתי כדי לשנות את עצמה, אך שינוי זה לא יהפוך אותה מיסודה אלא יוציא מן הכוח אל הפועל את כוחות השינוי התבויים בה. אולי יש אירוניה היסטורית בכך שהיהדות הלאומית האירופית, יריבתה ויורשתה של היהדות המשכילית האירופית, עשתה שימוש באותה מסקנה לצרכיה שלה כאשר עסקה ביהדות ה'אקסוטית'.